

УДК 347.4(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.2>

Панченко Сергій Володимирович,

доктор філософії з права,

керуючий партнер Адвокатського бюро «Панченко та партнери»,

старший викладач кафедри історії та теорії держави і права

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ORCID ID: 0000-0001-8257-0661

ПОНЯТТЯ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Постановка проблеми. Кожен учасник цивільних правовідносин наділений комплексом прав, які він здійснює в межах своїх інтересів, однак для належного існування суб'єктивного права створюється можливість захистити його у встановленому порядку. Поняття захисту широко використовується як в чинних нормативно-правових актах, так і в доктрині. Важливим є дослідження поняття та ознак захисту цивільних прав учасників цивільних правовідносин, оскільки визначення цих категорій дозволить надалі стане підґрунтям для нових наукових пошуків у цій сфері.

Питання захисту цивільних прав розкрито у наукових дослідженнях таких вчених: О.І. Антонюк, С.Д. Гринько, Р.В. Гринько, Ю.В. Желіховська, О.О. Кот, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, О.О. Отраднава, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.Ю. Черняк та інші.

Метою статті є визначення поняття та ознак захисту цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до дослідження поняття захисту цивільних прав учасників договірних зобов'язань, важливо його розпочати з визначення поняття та особливостей категорії «захисту» загалом та категорії «захисту цивільних прав», зокрема, в цивільному законодавстві.

У ст. 55 Конституції України закріплено право особи на захист своїх прав та інтересів у компетентних, як національних, так і міжнародних органах, установах. Також встановлено, що особа має право захищати свої права і свободи будь-якими

незабороненими законом засобами від порушень і протиправних посягань. Відповідні положення Конституції України знайшли своє відображення в цивільному законодавстві, зокрема в ч. 1 ст. 15 ЦК України, де визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання та у ч. 1 ст. 16 ЦК України, де передбачено можливість звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу у визначених законом способах.

З аналізу норм Конституції України, де використовується поняття «захист» (ст.ст. 10, 13, 17, 24, 25, 32, 34, 35, 39, 42, 43, 44, 46, 55, 54, 63, 85, 116, 129 тощо), ми бачимо, що поняття «захисту» застосовується, коли йде мова про порушення, невизнання або оспорення права. В Конституції України визначено, які права, свободи, інтереси учасників правовідносин підлягають захисту та певні негативні наслідки для правопорушника.

Із прийняттям ЦК України, в главі 3 ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів», розкривається загальна сутність категорії «захисту» (ст.ст. 3, 95, 256, 275, 298, 299, 392 тощо). Тобто законодавець таким чином закріплює особливості застосування окремих способів захисту та захисту окремих цивільних прав.

Окрім ЦК України, про захист прав мова йде також в інших законодавчих актах. Так, у Законі України «Про захист прав споживачів» йдеться про захист прав, захист прав споживачів, захист державою, захист своїх законних прав та інтересів, захист службових осіб, захист життя, здоров'я, честі, гідності, майна службової особи тощо. Тобто

мова про захист йде тоді, коли певне право споживача вже порушено і держава в межах відповідного закону гарантує його захист.

Таким чином, у Законі України «Про захист прав споживачів» деталізовано, які дії потрібно вчиняти, якщо право особи вже порушено. Тому спірним є підхід Г.А. Осетинської, яка при проведенні дисертаційного дослідження на тему «Цивільно-правовий захист прав споживачів за законодавством України» дійшла висновку, що більш вдалою назвою для Закону України «Про захист прав споживачів» слід визнати назву «Про охорону прав споживачів», оскільки в досліджуваному законі наявні усі норми, що регулюють відносини із споживачами на усіх стадіях їх функціонування. Авторка вказує на те, що охоронні норми є значно ширшими і норми про захист порушених прав складають лише певну частину цих прав [1, с. 114].

Положення Закону України «Про авторське право і суміжні права» спрямовані на охорону та захист особистих немайнових прав і майнових прав. При цьому у ст. 53 до підстав для захисту авторського права і суміжних прав віднесено будь-яке порушення, невизнання або оспорювання таких прав, а також створення загрози порушення таких прав.

У Законі України «Про охорону культурної спадщини», поняття охорони розкривається через категорію «система заходів» (правових, інформаційних, організаційних та інших). У ст. 6 Закону йде мова про «забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження», тобто в цьому випадку є загроза порушення певного права, аналогічний підхід ми бачимо в ст. 37 Закону «Захист об'єктів культурної спадщини».

З дослідження поняття «захисту» в актах цивільного законодавства, зокрема в Конституції України та інших актах цивільного законодавства, виділимо такі основні характеристики для застосування категорії захисту: 1) в цивільному законодавстві поняття «захисту» застосовується щодо прав, інтересів, свобод, репутації, честі, власності; 2) наявність суб'єктів захисту, тобто відповідні компетентні органи (держава) з одного боку та суб'єкт права, якого порушено, невизнано, оспорено; 3) наявність загрози порушення, невизнання, оспорення прав та інтересів або порушення, невизнання, оспорення прав та інтересів; 4) охорона гарантує захист.

Для подальшого дослідження поняття захисту проаналізуємо підходи запропоновані в словниках та доктрині щодо розуміння поняття «захист».

Узагальнюючи підходи запропоновані у словниках виділимо такі характеристики поняття «захист»: 1) дія спрямована на забезпечення певного права чи інтересу; 2) боронити щось [2, с. 339]; 3) брати участь у судовому процесі або боронити інтерес у суді [3, с. 65]. Тобто захист виявляється зовні через активну поведінку – дію.

Проаналізуємо доктринальні підходи до розуміння поняття «захист». І.Венедиктова розкриває етимологію слова «захист» через визначену динаміку, тобто здійснення дій для досягнення інтересу або усунення перепон для його досягнення [4, с. 232-233]. Тобто вчена поняття «захисту» розкриває через поведінку, тобто певні активні дії постраждалої особи, спрямовані на захист свого права.

Впроваджуючи аналогічний підхід М.О. Левицький та Н.М. Логінова акцентують увагу, що першочергово поняття захисту розкривається через діяльність уповноважених органів та осіб, що спрямована на примусове відновлення порушених прав і законних інтересів, попередження правопорушення [5, с. 231].

Іншого підходу дотримується Р.О. Стефанчук, який поняття «захисту» визначає як передбачені законом вид і міру можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспореного права [6]. Вчений розкриває поняття захисту через категорію «впливу на суспільні відносини» і метою якого є поновлення права.

Слід зазначити, що захист спрямований на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку, що може здійснюватися за допомогою примусової діяльності державних органів.

Вищезазначене дозволяє виділити основні ознаки, які характерні для поняття «захист»: 1) підставою застосування є порушення, невизнання або оспорювання права, а також створення загрози порушення права; 2) виявляється через діяльність особи у формі дії; 3) особа самостійно вчиняє дії або шляхом звернення до компетентних органів; 4) метою захисту є поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права; 5) законодавством може бути встановлено межі здійснення особою права на захист.

Отже, захист – це діяльність особи або відповідних компетентних органів, в межах встановлених законодавством, метою якої є поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права.

Для позначення захисту у законодавстві та правовій доктрині застосовують правові категорії, як «право на захист», «захист цивільних прав».

Зі змісту ст. 15 ЦК України випливає, що право на захист є суб'єктивним правом, яке особа здійснює у разі порушення, невизнання чи оспорування права.

Для особи право на захист полягає у можливості використання в межах, встановлених законом, засобів самозахисту, а також у можливості звернення до відповідного державного, самоврядного чи громадського органу або уповноваженої особи за захистом свого цивільного права чи інтересу [7, с. 183]. Тобто, розкриваючи цю тезу, варто вказати на свободу вибору засобів, способів захисту, якщо це не суперечило закону.

При визначенні поняття «право на захист» у доктрині сформувалося дві концепції. Перша полягає у розумінні права на захист як самотійного права (З.В. Ромовська, А. О. Штанько). Суть другої концепції розкривається через структуру суб'єктивного права, тобто є правомочністю, яка охоплюється змістом суб'єктивного права (С.М. Братусь, І.В. Жилінкова, Р.О. Стефанчук).

Концепція про самотійність права на захист додатково підтверджується положеннями глави 3 Цивільного кодексу України, де право на захист розглядається як незалежне суб'єктивне цивільне право. У законодавстві акцентується увага на тому, що це право виникає у учасників правовідносин при наявності певних підстав, таких як порушення, невизнання або оспорування права чи інтересу.

Ми підтримуємо прихильників першої концепції та погоджуємося з підходом, запропонованим М.О. Левицьким, що право на захист не виступає елементом структури суб'єктивного права, його функція полягає у відновленні порушеного права, його визнання, припинення порушення, усунення перешкод у здійсненні права та відшкодуванні завданої шкоди [8, с. 113]. Саме у такому розумінні у повній мірі відображається головна функція одного з найголовніших цивільних прав особи, оскільки без забезпечення належного захисту будь-якого цивільного права не можливе належне його здійснення.

У зв'язку із вищезазначеним, вдалою є позиція О.О. Кота, який зазначає, що інститут захисту пов'язаний з об'єктивним правом, але перш за все він є невіддільним від суб'єктивних прав і тому мова, як правило, йде про захист суб'єктивних прав [9, с. 175]. Подібний підхід висловлюють інші вчені, та обґрунтовують тим, що

захищаються суб'єктивні права особи. Правова категорія «захист» невід'ємно пов'язана із суб'єктивним правом [10, с. 109].

Право кожної особи на захист свого цивільного права у випадках його порушення, невизнання або оспорування гарантовано ст. 15 ЦК України. Захист цих прав, відповідно до положень статей 16-18 Цивільного кодексу України, може бути реалізований через суд, президента України, органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування, а також через нотаріусів.

У юридичній літературі розглядають суб'єктивне право як можливість здійснювати інтереси, що забезпечена нормами об'єктивного права і особа розпоряджається ним на власний розсуд. Тому, ми можемо стверджувати, про таку ознаку права на захист, як здійснення права на захист відбувається на власний розсуд, тобто особа самотійно обирає способи захисту, форми захисту. Окремі вчені визнають обов'язковою ознакою суб'єктивного права його захищеність [11, с. 34].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що право на захист володіє такими ознаками суб'єктивного права, як захищеність, свобода вибору засобів, способів, форм захисту, які характеризують його як самотійне суб'єктивне право.

Право на захист, перебуваючи у нерозривному зв'язку із захистом цивільних прав, виступає його передумовою, однак ці поняття не потрібно ототожнювати [9, с. 173]. Дослідивши питання, пов'язані з правом на захист, детально розкриємо сутність та правову природу захисту цивільних прав.

Поняття захисту цивільних прав є однією з найважливіших категорій теорії цивільного та цивільно-процесуального права, без з'ясування якої дуже складно розбиратися в характері й особливостях цивільно-правових санкцій, механізмі їхньої реалізації й інших питаннях, які виникають у зв'язку з порушенням цивільних прав. дослідження цієї категорії зумовлює, у свою чергу, з'ясування змісту і співвідношення ряду взаємозалежних питань [12, с. 421]

Дослідження питання захисту цивільних прав учасників зобов'язань є актуальним та на ньому зосереджена увага багатьох наукових досліджень. Однак не зважаючи на це залишаються невирішеними низка питань, зокрема в контексті поняття захисту цивільних прав учасників правовідносин [10, с. 109].

У монографічному дослідженні О.О. Кот виділяє три основні концептуальні підходи до розу-

міння поняття захисту цивільних прав: як функції права, через категорію «заходи», теорія діяльності [9, с. 177-178].

М.О. Левицький в результаті дослідження наукових підходів до визначення поняття захисту прав виділяє такі концепції поняття захисту прав: діяльність, вжиття певних заходів, види та міра впливу, здійснення прав, мішана [8, с. 112].

А.О. Штанько акцентує увагу на тому, що поняття захисту цивільних прав та інтересів розкривається через призму таких категорій: реалізація встановленого законом суб'єктивного права особи на захист; вид і міра можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини; правомірна реакція учасників; правозастосовча діяльність; система активних заходів [13, с. 143-144].

Крім того у юридичній літературі пропонують різні підходи до визначення поняття захисту цивільних прав.

На думку Ю.Д. Притики, поняття захисту прав слід визначати через поняття діяльності, що дає можливість точніше встановити підстави і мету захисту, проаналізувати окремі види дій (діяльності) із захисту прав, а також виявити взаємозв'язок між ними та єдність [14, с. 16–19].

Захист цивільних прав Г. Єрьоменко визначає як правозастосувальна діяльність уповноважених державою органів щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних цивільних прав, а також дії громадян та організацій у захисті цивільних прав, які здійснюються ними самостійно без звернення до компетентних державних органів [15, с. 366-367].

Розкриваючи поняття захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, Л. В. Красицька дає таке визначення – це застосування юрисдикційними органами (компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування), посадовими особами (нотаріусом), матір'ю, батьком і дитиною передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення порушеного сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення у майбутньому» [16, с. 366].

М.О. Левицький захист цивільних прав позначає вжиття заходів правоохоронного характеру, передбачених актами законодавства чи договором, у разі порушення, загрози порушення, невизнання чи оспорення прав [8, с. 113].

Захист цивільного права Т.В. Боднар визначає як реалізацію встановленого законом суб'єк-

тивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав [17, с. 114].

Таким чином, визначальною ознакою у розумінні захисту цивільного права є вказівка на об'єкт захисту – цивільні права, що впливає на вибір особи щодо способів захисту. Відповідно не можна погодитися із запропонованим у юридичній енциклопедії поняттям захисту цивільних прав, як застосування цивільно-правових засобів з метою забезпечення цивільних прав, оскільки захист цивільних прав може здійснюватися шляхом застосування також адміністративних чи кримінальних санкцій до правопорушника. Водночас у решті тверджень автори енциклопедії мають рацію, що захист цивільних прав здійснюється за допомогою заходів матеріально-правового і процесуально-правового характеру [18, с. 540-541].

Підставами захисту цивільного права відповідно до ч. 1 ст.15 ЦК України є: 1) порушення цивільного права; 2) невизнання цивільного права; 3) оспорювання цивільного права. Як зазначає Т.В. Боднар, застосування встановлених законом або договором способів захисту цивільних прав можливе лише за наявності зазначених підстав, що перешкоджають особі в реалізації її права [17, с. 114].

До підстав цивільно-правового захисту Р.О. Стефанчук відносить також зловживання правом, наявність небезпеки, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або майну юридичної особи [19, с. 181]. Із запропонованим вченим висновком ми погоджуємося.

Вищезазначене дозволяє зробити такі висновки.

1) Ознаки захисту прав: а) підставою застосування є порушення, невизнання або оспорювання права, а також створення загрози порушення права; б) виявляється через діяльність особи у формі дії; в) особа самостійно вчиняє дії або шляхом звернення до компетентних органів; г) метою захисту є поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права; д) законодавством може бути встановлено межі здійснення особою права на захист.

2) Право на захист є самостійним суб'єктивним правом особи, а не елементом структури суб'єктивного права; право на захист володіє такими ознаками суб'єктивного права, як захи-

щеність, свобода вибору засобів, способів, форм захисту; право на захист є передумовою захисту цивільних прав.

3) Захист цивільних прав – це застосування компетентним органом або самою особою,

передбачених законом або договором, заходів, спрямованих на усунення наслідків проти-правної поведінки, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспореного цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Осетинська Г.А. Цивільно-правовий захист прав споживачів за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.03; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2006. 189 с.
2. Великий глумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
3. Крашеніннікова Т.В., Нагорна Ю.А., Подворчан А.З. Словник-довідник юридичної лексики (етимологічні нотатки). Дніпро, 2018. Ч. 1. 94 с.
4. Венедиктова І.В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве: монография. Х. : Точка, 2012. 508 с.
5. Левицький М.О., Логінова Н.М. Правове регулювання відносин захисту особистих немайнових прав військовослужбовців у різних галузях права. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 5. С. 229–234.
6. Стефанчук Р.О. Цивільне право України : навч. посібн. Р.О. Стефанчук. К. : Прецедент, 2005. URL: <http://ukrlibrary.com.ua/books/20/5/index.html>.
7. Цивільне право України: підручник. Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова К: Істина, 2003, 776 с.
8. Левицький М.О. Поняття захисту особистих немайнових прав військовослужбовців. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 4. С. 109–115.
9. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
10. Кіріяк О.В., Пацурківський Ю.П., Гудима-Підвербецька М.М. Цивільне право: навч. посібник. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.
11. Ярема С.Г. Система способів захисту цивільних прав судом. Вісник Верховного Суду України. 2009. №12. С. 34–39.
12. Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1. : підручник. За загальною редакцією Є.О.Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Х : ТОВ «Одіссей» 2008. 832 с.
13. Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*, 2016, 2: 142-159.
14. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2004. № 60–62.
15. Енциклопедія цивільного права України. Інститут держави і права ім.В.М. Корецького НАН України. Ред. Я.М.Шевченко. К. : Ін Юре, 2009. 952 с.
16. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. К.: Вид-во Ліра-К, 2014. 628 с.
17. Боднар Т. В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 113–118.
18. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К. : «Укр. енцикл.». 1998. Т. 2 : Д-Й. 1999. 744 с.
19. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

Панченко Сергій Володимирович

Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань

Захист прав особи є ключовою гарантією прав та свобод учасників цивільних правовідносин. Функціонування та розвиток цивільних правовідносин в суспільстві ефективно забезпечуються лише у випадку, якщо суб'єкти можуть належно реалізувати свої суб'єктивні цивільні права та за умови, що держава гарантує захист прав учасників цивільних правовідносин.

З дослідження поняття «захисту» в актах цивільного законодавства, виділено такі основні характеристики для застосування категорії захисту: 1) в цивільному законодавстві поняття «захисту» застосовується щодо прав, інтересів, свобод, репутації, честі, власності; 2) наявність суб'єктів захисту, тобто відповідні компетентні органи (держава) з одного боку та суб'єкт права, якого порушено, невизнано, оспорено; 3) наявність загрози порушення, невизнання, оспорення прав та інтересів або порушення, невизнання, оспорення прав та інтересів; 4) охорона гарантує захист.

В науковій статті розкрито сформовані в доктрині цивільного права концепції «права на захист». Перша полягає у розумінні права на захист як самостійного права. Суть другої концепції розкривається через структуру суб'єктивного права.

Викладено власне бачення права на захист на підставі узагальнення й переосмислення висловлених точок зору стосовно окремих концепцій, що підтверджують його самостійний характер. Вчений виступає прихильником концепції самостійності права на захист.

Ознаки захисту прав: а) підставою застосування є порушення, невизнання або оспорювання права, а також створення загрози порушення права; б) виявляється через діяльність особи у формі дії; в) особа самостійно вчи-

няє дії або шляхом звернення до компетентних органів; г) метою захисту є поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права; д) законодавством може бути встановлено межі здійснення особою права на захист.

Право на захист є самостійним суб'єктивним правом особи, а не елементом структури суб'єктивного права; право на захист володіє такими ознаками суб'єктивного права, як захищеність, свобода вибору засобів, способів, форм захисту; право на захист є передумовою захисту цивільних прав.

Захист цивільних прав – це застосування компетентним органом або самою особою, передбачених законом або договором, заходів, спрямованих на усунення наслідків протиправної поведінки, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспореного цивільного права.

Ключові слова: захист, право на захист, захист цивільних прав, суб'єктивне право.

Panchenko Serhii

Concept of protection of civil rights of participants of obligations

Legal protection of a person is one of the guarantees of the rights and freedoms of participants in civil legal relations in the conditions of building a legal state. Civil legal relations function properly in society only if it is possible to exercise subjective civil rights. The state also guarantees the protection of the rights of participants in civil legal relations.

The scientific article highlights the main characteristics for the application of the category of protection: 1) in civil legislation, the concept of "protection" is used in relation to rights, interests, freedoms, reputation, honor, property; 2) the presence of subjects of protection, i.e. the relevant competent authorities (the state) on the one hand and the subject of the right that is violated, unrecognized, disputed; 3) presence of threat of violation, non-recognition, contestation of rights and interests or violation, non-recognition, contestation of rights and interests; 4) security guarantees protection.

The scientific article reveals the concepts of "right to protection" formed in the doctrine of civil law. The first consists in understanding the right to defense as an independent right. The second concept is revealed through the structure of subjective law.

The author's own vision of the right to protection is outlined on the basis of generalization and reinterpretation of the expressed points of view in relation to individual concepts, which confirm its independent nature.

Signs of rights protection: a) the basis of application is violation, non-recognition or contestation of the right, as well as the creation of a threat of violation of the right; b) manifests itself through the activity of a person in the form of an action; c) the person performs actions independently or by contacting the competent authorities; d) the purpose of protection is the renewal of a violated, unrecognized or disputed right; e) legislation may establish the limits of a person's exercise of the right to protection.

The right to protection is an independent subjective right of a person, and not an element of the structure of subjective right; the right to protection has such features of subjective law as protection, freedom of choice of means, methods, forms of protection; the right to defense is a prerequisite for the protection of civil rights.

Protection of civil rights is the application by a competent authority or the person himself of measures provided for by law or contract, aimed at eliminating the consequences of illegal behavior, with the aim of restoring a violated, unrecognized, contested civil right.

Key words: protection, right to protection, protection of civil rights, subjective right.